

UDC 349.41(569.4)“1858/1948”

**MUSHA’: A SYSTEM OF COLLECTIVE LAND USE IN PALESTINE
IN THE CONTEXT OF THE 1858 OTTOMAN LAND CODE
AND THE BRITISH MANDATE**

I. Semyvolos

Research Fellow

Department of Modern Studies

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

fidelukr@gmail.com

ORCID: 0009-0004-2225-7971

The article provides a comprehensive analysis of the *musha*’ system – a distinctive form of collective land use that dominated Palestine and the Levant throughout the nineteenth and early twentieth centuries. The study approaches the subject from four analytical perspectives: legal, agro-economic, anthropological, and political. The article examines the five official land categories established by the Ottoman Land Code of 1858, with particular attention to the *miri* category (state-owned arable land held under usufruct), and situates *musha*’ within this legal framework. It analyses the central scholarly debate between the traditional interpretation of *musha*’ as communal property and Yaakov Firestone’s revisionist argument that it constituted collectively managed individual land tenure. The article demonstrates that *musha*’ was not a legally uniform institution: its characteristics varied considerably across regions of Greater Syria, rendering any single legal definition inadequate. From an agro-economic perspective, the article reconstructs *musha*’ as a rational response to dry farming conditions, irregular rainfall, and the need for coordinated harvest scheduling in areas bordering the steppe. Three principal methods of land redistribution are identified and analysed – the *zukur*, *faddan*, and the fixed-share systems – and the institution is compared with the European open-field system and the Russian *cherespolositsa*. From an anthropo-

© 2026 I. Semyvolos; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the CC BY-NC (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

logical standpoint, *musha* ' is shown to have structured village social life, determined community boundaries, and reinforced solidarity among competing *hamulas* (extended kinship groups). The article demonstrates that the legal vulnerability of *musha* ' under the British Mandate – arising from the absence of individual title deeds among the fellaheen and the legal possibility of acquiring shares through absentee landowners – contributed significantly to the escalation of Arab-Jewish tensions in the late 1920s and early 1930s. The Jezreel Valley transactions are examined as a paradigmatic case. The article concludes that *musha* ' can only be adequately understood through a combined legal, agro-economic, anthropological, and political lens.

Keywords: *musha* ', land question, Palestine, Ottoman Land Code of 1858, British Mandate, collective land use, Arab-Jewish conflict

I. М. Семиволос

МУША': СИСТЕМА КОЛЕКТИВНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ПАЛЕСТИНІ В КОНТЕКСТІ ОСМАНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ 1858 РОКУ ТА БРИТАНСЬКОГО МАНДАТА

Вступ

Земельне питання посідає центральне місце в розумінні арабо-єврейського конфлікту та передумов його виникнення. Попри значний масив досліджень, присвячених політичній та дипломатичній історії Палестини доби пізньоосманського та британського мандатного управління, правові й звичаєві аспекти землекористування досі залишаються на периферії наукового дискурсу в Україні. Особливо це стосується системи *муша* ' – специфічної форми колективного землекористування, яка домінувала у внутрішніх районах Палестини та Сирії впродовж ХІХ – першої третини ХХ століття.

Актуальність теми визначається кількома чинниками. По-перше, система *муша* ' була не просто формою організації аграрного виробництва, а складним соціально-правовим інститутом, який відображав специфіку відносин між державою, громадою та індивідом в умовах пізньоосманської модернізації. По-друге, дискусії довкола її природи – чи була вона общинною власністю в класичному розумінні, чи колективно керованою індивідуальною власністю, а також чи слід розрізняти право власності на землю та право володіння і користування нею в умовах османської державної системи – безпосередньо впливали на практику

земельних ресстрацій та подальший перерозподіл земель в умовах британського мандата. По-третє, ця тема залишається предметом жвавих наукових суперечок у зарубіжній ісламознавчій та близькосхідній історіографії, тоді як в українській науці вона практично не дістала систематичного висвітлення. Автор цієї статті вперше звернув увагу на це питання у доповіді, прочитаній на конференції “XXVI Сходознавчі читання А. Кримського” 30 листопада 2023 р. [Семиволос 2023, 328–331].

Метою статті є комплексна оцінка системи *муша*[‘] з різних аналітичних позицій: юридичної, агроекономічної, антропологічної та адміністративної. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: 1) розглянути правові категорії Османського земельного кодексу 1858 року та місце *муша*[‘] в цій системі; 2) проаналізувати базові характеристики та регіональні варіанти *муша*[‘]; 3) висвітлити основні наукові інтерпретації природи та функцій цього інституту; 4) оцінити вплив земельного кодексу 1858 року та британської мандатної політики на трансформацію *муша*[‘].

Об’єктом дослідження є система землекористування в Палестині та суміжних регіонах Леванту. Предметом – інститут *муша*[‘] як форма колективного землекористування в контексті юридичних, соціальних та економічних трансформацій пізньоосманського і ранньомандатного періодів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють переважно другу половину XIX – першу третину XX століття, з необхідними екскурсами в більш ранній період для з’ясування генези досліджуваних інститутів. Географічно дослідження зосереджене на Палестині з порівняльними відсилками до Трансйорданії та Великої Сирії.

Методологічну основу дослідження становлять порівняльно-історичний та інституційний підходи, що дають змогу розглядати *муша*[‘] одночасно як правовий інститут, господарську практику та соціальний регулятор. Залучення антропологічної та агроекономічної перспективи уможливило багатовимірну оцінку функцій цієї системи.

Структура статті відповідає логіці поставлених завдань: після огляду наукової літератури розглядається нормативна база Земельного кодексу 1858 року, далі аналізуються характеристики та різновиди *муша*[‘], її соціальні функції та наукові інтерпретації, і, нарешті, підсумовуються результати дослідження у висновках.

Огляд наукової літератури

Дослідження системи *муша*¹ та земельних відносин у Палестині пізньоосманського і мандатного періодів має тривалу історіографічну традицію, яка розвивалася в кількох напрямках – від загальних праць з аграрної історії Близького Сходу до вузькоспеціалізованих досліджень окремих аспектів цього інституту.

Серед загальних праць, що заклали підвалини вивчення земельних відносин у регіоні, особливе місце посідає класична робота Доріни Воррінер “Land and Poverty in the Middle East” (1948). Авторка розглядала *муша*¹ крізь призму порівняльної аграрної економіки, наголошуючи на принциповій відмінності між близькосхідними та європейськими земельними традиціями: на її думку, на відміну від Європи, арабський аграрний світ не мав глибоко вкоріненого індивідуалізму у ставленні до землі. Попри певну схематичність цього погляду, праця Воррінер залишається важливою вихідною точкою для розуміння дискусії [Warriner 1948, 20]. У схожому ключі, але з більшим акцентом на правовому аналізі написана фундаментальна монографія Авраама Гранотта “The Land System in Palestine” (1952). Гранотт інтерпретував *муша*¹ як залишок арабського кочового комуналізму – позиція, яка згодом була переосмислена, але мала значний вплив на подальшу дискусію [Granott 1952].

Важливим загальним контекстом для розуміння османської земельної політики слугують праці Халіля Іналджика, зокрема його дослідження ісламської концепції земельної власності та її візантійських і сасанідських коренів. Іналджик показав, що османська система землеволодіння не була оригінальним винаходом, а спиралася на глибшу традицію мусульманського права щодо статусу завойованих земель [Inalcik 1973, 14]. Не менш важливою є праця британського економічного історика Роджера Оуена, який у своїх дослідженнях аграрної економіки арабського світу розглядав землі *мірі*¹ не стільки крізь призму власності у класичному розумінні, скільки як систему регульованого доступу до земельного ресурсу [Owen 1981, 18].

Серед спеціальних досліджень центральне місце посідають праці Якова Фаєрстоуна, насамперед його стаття “The Land

¹ Детальний розгляд категорій земель відповідно до Османського земельного кодексу 1858 р. подано далі.

Equalizing Mushā' Village – A Reassessment” (1990), опублікована у збірнику “Ottoman Palestine 1800–1914” за редакцією Гада Гілбара. Фаєрстоун кинув виклик усталеній інтерпретації *муша'* як колективного (общинного) землеволодіння, доводячи, що йдеться про колективно кероване індивідуальне землеволодіння, яке цілком вписувалося в рамки мусульманського права і не суперечило духу земельного кодексу 1858 року [Firestone 1990, 91–129]. Крім того, у статті “Land Equalization and Factor Scarcities” (1981), опублікованій у “Journal of Economic History”, дослідник розвинув тезу про прямий зв'язок між *муша'* та системою оподаткування, стверджуючи, що перерозподіл землі був передусім механізмом рівномірного розподілу податкового навантаження [Firestone 1981, 813–833].

Фундаментальною працею для розуміння земельного питання в мандатний період є монографія Кеннета Стайна “The Land Question in Palestine, 1917–1939” (University of North Carolina Press, 1984). На відміну від більшості попередніх дослідників, які зосереджувалися переважно на правових або антропологічних аспектах *муша'*, Стайн розглядає цю систему крізь призму конкретної земельної політики та ринкових механізмів мандатного періоду. Він детально реконструює процеси єврейської земельної купівлі, показуючи, як правова вразливість *муша'*, зокрема брак індивідуальних документів у феллахів та можливість придбати паї через угоду з формальними власниками, перетворювала цю систему на інструмент фактичного обезземелення арабського селянства [Stein 1984, 47–156]. Праця Стайна є незамінною для розуміння того, у який спосіб аграрні інститути пізньоосманського походження безпосередньо живили політичне протистояння 1920–1930-х років.

Антропологічний та соціальний виміри системи *муша'* ґрунтовно досліджено у працях Марти Манді, зокрема в її розділі “Village Land and Individual Title: Mushā' and the Ottoman Land Registration in the 'Ajlūn District” у збірнику “Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan” (1994) за редакцією Юджина Рогана та Тарека Телла. Манді на матеріалі конкретного району Трансйорданії показала, як османська реєстрація земель взаємодіяла з місцевими практиками *муша'* – іноді розділяючи їх, іноді залишаючи недоторканими [Mundy 1994, 58–79].

Питанням земельної політики та суспільних відносин у Йорданії, зокрема в контексті *муша* ¹, присвячена монографія Майкла Фішбаха “State, Society and Land in Jordan” (2000, Brill), яка є одним із найповніших досліджень регіональних варіантів цього інституту в пізньоосманській і мандатний періоди [Fischbach 2000, 38–43]. Просторові та демографічні аспекти землекористування, включно з роллю *муша* ¹ у процесах седентаризації та номадизації, детально розглянуто у праці Девіда Гросмана “Rural Process-Pattern Relationships: Nomadization, Sedentarization, and Settlement Fixation” (1992, Praeger), яка поєднує географічний та історичний підходи [Grossman 1992, 35].

Незамінним першоджерелом для вивчення стану земельних відносин у підмандатній Палестині залишається “Report on Immigration, Land Settlement and Development” (1930) сера Джона Гоупа-Сімпсона – офіційний документ британської мандатної адміністрації, який фіксує масштаби поширення *муша* ¹ та її соціально-економічні наслідки станом на кінець 1920-х років [Hore Simpson 1930, 32].

Для розуміння французької історіографічної традиції у вивченні *муша* ¹ принципово є праця Жака Велерса “Paysans de Syrie et du Proche-Orient” (1946), на яку неодноразово посилаються дослідники в дискусії про еволюцію системи. Варто також згадати Бессама Тіббі, який розглядав трансформації традиційного суспільства Близького Сходу під впливом модернізаційних реформ у ширшому цивілізаційному контексті.

Підсумовуючи стан вивченості теми, слід констатувати, що, попри значний масив зарубіжної літератури, в українській історіографії *муша* ¹ як окремого об’єкта дослідження практично не існує. Окремі аспекти близькосхідної аграрної історії висвітлювалися в контексті колоніальної політики Великої Британії, зокрема в розвідці Г. Батенка (2007) [Батенко 2007, 136–140]. Натомість системного дослідження, яке б розглядало *муша* ¹ в сукупності її юридичних, економічних та антропологічних вимірів, в українській науці досі не існує, що й визначає наукову новизну пропонуваної статті.

Земельний кодекс 1858 року: правові категорії та їхнє значення

Реформування земельних відносин в Османській імперії стало одним із ключових завдань епохи *Танзимату*. Кримська війна

1853–1856 рр. загострила фінансову кризу імперії та прискорила потребу в систематизації аграрного законодавства. З цією метою була створена спеціальна комісія, яка підготувала Земельний кодекс (*Арзі Кануннаместі*), що набув чинності 6 січня 1858 року.

Кодекс запровадив п'ять офіційних категорій земель. *Мюльк* – земля в повній приватній власності – у Палестині була обмежена переважно міськими зонами: будівлями та садами при них, а також частиною помаранчевих плантацій на околицях Яффи [Granott 1952, 12]. *Мірі* (від *емірійє* – землі еміра) – державні землі, що становили основну категорію орних угідь. Правова конструкція *мірі* передбачала розмежування права власності та права володіння і користування: повна власність (*ракаба*) залишалася за державою, тоді як право узуфруктного² володіння (*масарруф*) надавалося користувачу. Ця конструкція не була османським винаходом – подібні інститути існували ще у візантійській Сирії, єгипетській та сасанідській традиціях. Як зазначав Халіль Іналджик, ідея перетворення завойованих земель на невідчужувану спільну власність, уособлену мусульманською державою, набула інституційної форми вже в перше сторіччя ісламу під впливом цих традицій [Inalcik 1973, 14].

На практиці, як зауважив Роджер Оуен, землі *мірі* були менше пов'язані з власністю у класичному розумінні, а більше – з регульованим доступом до земельного ресурсу [Owen 1981, 18]. Держава зберігала право повернути землю, якщо та не оброблялася понад три роки або якщо власник помирав без спадкоємців: у такому разі земля переходила у статус *мірі махлюль*³ і виставлялася на аукціон. Водночас кодекс визнавав права на *мірі* за тим, хто безсумнівно володів і обробляв землю впродовж десяти років, – компроміс між принципом стабільності та фіскальними інтересами держави.

Вакф – землі, пожертвовані на благочестиві цілі; *матрука* – землі громадського призначення (дороги, ринки, токи); *мават* – “мертві”, необроблені землі, що формально перебували у власності держави. Остання категорія мала особливе значення для

² Узуфрукт (у римському праві) – право особи користуватися чужою земельною ділянкою з правом вилучення плодів від неї, але з умовою збереження її цілісності та господарської належності.

³ *Мірі махлюль* – землі категорії *мірі*, що перейшли до держави через відсутність спадкоємців або тривале необроблення.

Палестини: станом на 1921 рік землі *мават* становили від 50 до 60 відсотків усієї її території, здебільшого на півдні та вздовж узбережжя.

Поza п'ятьма офіційними категоріями існували ще дві, вплив яких на земельні відносини важко переоцінити. Перша – *мудава-вара*, або *джифтлік* (тур. *çiftlik*, *чіфтлік*), – землі, що перебували в особистій власності султана Абдула Хаміда II, зокрема в районі Бейсану та околицях Єрихону [Granott 1952, 33]. Друга – *муша* – система колективного землекористування, що склалася як інститут звичаєвого права і юридичного визначення в кодексі не дістала, проте охоплювала, за оцінкою доповіді Гоупа-Сімсона, 46 відсотків усіх орних земель Палестини станом на 1929 рік [Hore Simpson 1930, 34].

Принципово важливо розуміти головну ідеологію кодексу: його метою була індивідуалізація земельних відносин через обов'язкову реєстрацію прав володіння і користування на землі *мірі* за допомогою документів *тапу сенеді*. Це мало створити прямий фіскальний зв'язок між державою та кожним окремим землеробом, усунувши посередників – відкупників, племінних шейхів та міських нотаблів. У цьому сенсі кодекс був передусім фіскальним і політичним інструментом централізації, а не програмою земельної реформи в інтересах селянства. Показово, що його положення прямо забороняли реєстрацію будь-якої форми колективної власності: стаття 8 вимагала індивідуальної реєстрації кожної ділянки окремо. Проте, як буде показано далі, ці наміри значною мірою розійшлися з реальністю.

***Муша*: між общинною та індивідуальною власністю**

Питання про юридичну природу *муша* є центральним у науковій дискусії і досі не має однозначної відповіді. Складність полягає в тому, що ця система на практиці поєднувала риси, які у класичному правовому мисленні вважаються несумісними: колективне управління землею та індивідуальні права на неї.

Традиційна інтерпретація, представлена працями Авраама Гранотта та Доріни Воррінер, розглядала *муша* як форму общинної власності, тобто такої, де юридичним суб'єктом права була громада як колективна одиниця, а не окремі її члени. Гранотт вбачав у ній пережиток арабського кочового комуналізму, що зберігся в осілому землеробському середовищі. Воррінер підкріплювала цей погляд порівняльним аргументом: на відміну від

Європи, де індивідуалізм у ставленні до землі мав глибоке коріння, арабський світ нібито не виробив подібної традиції. З цієї позиції *муша'* поставала як архаїчний інститут, несумісний із заходами сучасного земельного права, і саме так її сприймали британські мандатні чиновники, схильні оцінювати її як перешкоду для раціонального господарювання.

Однак наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років ця інтерпретація зазнала суттєвого перегляду. Яаков Фаєрстоун у своїй резонансній статті 1990 року запропонував принципово інше прочитання: *муша'* не була об'єктом власності у класичному розумінні, а являла собою колективно кероване індивідуальне землеволодіння. Інакше кажучи, земля належала не громаді як такій, а конкретним індивідам або групам індивідів у вигляді паїв (*хисас*; одн.: *хисса*), якими вони могли розпоряджатися – передавати, успадковувати, ділити. Колективним був лише механізм управління: спільне рішення про час сівби, жеребкування при перерозподілі ділянок, координація сівозміни [Firestone 1990, 106–111]. У мандатний період, після поділу *муша'* британськими земельними ордонансами 1928 року, *хисас* стали об'єктом продажу, зокрема єврейським організаціям.

Цей аргумент мав важливі правові наслідки. Фаєрстоун стверджував, що стаття 8 Земельного кодексу 1858 року, яку традиційно вважали прямою заборонаю *муша'*, насправді забороняла лише об'єктом власність, тобто реєстрацію землі на ім'я громади як колективної особи. Натомість *муша'* як система індивідуальних паїв, якими колективно управляли, формально не суперечила духу кодексу і могла бути пристосована до його вимог. Дослідник також піддав сумніву поширені твердження про те, що османська влада примусово розділяла землі *муша'* під час реєстрації, вказуючи на можливе перекручення джерел через неточний переклад з османської турецької [Firestone 1990, 111].

Позиція Фаєрстоуна є сміливою й аналітично продуктивною, проте не беззаперечною. Матеріали з різних регіонів Великої Сирії свідчать про більшу складність картини. В одних районах, зокрема в Трансйорданії пізньоосманського періоду, його теза про можливість відчуження паїв на користь осіб з-поза меж села цілком підтверджується. В інших районах, навпаки, існувала чітка заборона на такі правочини, що посилює аргумент на користь

того, що *муша* ^с була дещо більшим, ніж просто колективно керованою приватною власністю [Fischbach 2000, 38–43].

Складність позиції Фаерстоуна виявляється і в тому, що сама практика відчуження паїв *муша* ^с стороннім особам суттєво різнилася залежно від регіону та місцевих звичаїв. У Трансйорданії пізньоосманського періоду такі правочини були цілком прийнятними, що підтверджує тезу про індивідуальний характер паїв. Натомість у низці сирійських та палестинських сіл відчуження прав на землю *муша* ^с будь-кому з-поза меж громади було заборонено звичаєвим правом. Ця варіативність свідчить про те, що *муша* ^с не була юридично однорідним явищем: у деяких районах вона справді тяжіла до колективно керованої індивідуальної власності, як стверджує Фаерстоун, тоді як в інших – зберігала риси, що зближували її з обцинною власністю у класичному розумінні. Спроба звести *муша* ^с до єдиної юридичної дефініції, отже, суперечить самій природі цього інституту.

Ця правова невизначеність мала далекосяжні практичні наслідки. Брак ефективної системи реєстрації в пізньоосманський період створював правовий вакуум, яким скористалися великі землевласники, міські торговці та лихварі: вони могли набувати землеволодіння значно легше, ніж це було б можливо за умов успішної індивідуальної реєстрації. При цьому, навіть придбавши формальні права на землю, нові власники зазвичай не виселяли феллахів і не скасовували *муша* ^с – система перерозподілу продовжувала функціонувати, змінювався лише користувач землі та платник податку за користування нею.

***Муша* ^с як відповідь на екологічні та економічні умови**

Розуміння *муша* ^с як суто правового або соціального явища є неповним без урахування її агроекономічного підґрунтя. Саме господарська логіка – пристосування до конкретних екологічних умов, характеру землеробства та структури ризиків – значною мірою пояснює як виникнення цієї системи, так і її тривале збереження, попри зовнішній тиск у вигляді реформ і реєстраційних кампаній.

Ключовим контекстом є богарне землеробство, вельми поширене на рівнинах і в прикордонних зі степом районах Палестини та Сирії. Богарне господарство, що ґрунтувалося суто на природних опадах, без штучного зрошення, потребувало двоїлої сівозміни: одне поле засівалося пшеницею, друге перебувало під

паром і розорювалося після збору врожаю для збереження вологості. Нерегулярність та непередбачуваність опадів робили врожай нестабільними, а отже, ризик втрати засобів до існування був постійним і реальним. Система *муша*⁴, що розподіляла наділи кожного пайовика рівномірно по всіх секторах угідь різної якості та розташування, була, по суті, механізмом диверсифікації аграрного ризику: навіть якщо один сектор постраждав, інші могли дати врожай.

Не менш важливою була потреба в координації. На межі з бедуїнським кордоном після збирання врожаю кочовики традиційно випасали худобу на стерні. Якщо частина полів уже була відкрита для випасу, а сусідні ще ні, існувала реальна загроза потрави незібраного зерна. Запобігти цьому можна було лише через спільне рішення громади щодо термінів жнив – що й забезпечувала *муша*⁴ як система колективного управління. У деяких районах Великої Сирії громада навіть карала тих, хто самовільно відступав від колективно встановлених термінів сівби та збору врожаю [Grossman 1992, 83].

Саме в цьому контексті слід розглядати три основні методи перерозподілу земель, що існували в системі *муша*⁴. Перший – *зукур* (одн.: *закар*) (араб. “чоловік”) – передбачав рівномірний розподіл паїв між усіма чоловіками села, включно з немовлятами чоловічої статі. Цей метод набув поширення переважно в гірській місцевості, де нерівний рельєф ускладнював точне вимірювання смуг. Одиницею виміру тут було споживання, а не виробництво.

Другий метод – *фаддан*⁴ (буквально “хомут”) – розподіляв землю лише між тими, хто мав тяглову худобу. Одиницею виміру слугував плуг або хомут, тобто виробнича потужність господарства. Цей метод був типовим для рівнин. Його соціальна жорстокість добре ілюструється відомим анекдотом про феллаха з-під Рамли, якого виселили із села через відсутність волів і який після їхнього придбання одягнув на них фески – підкреслюючи в такий спосіб, що худоба в цій системі користується вищим статусом, ніж безземельна людина [Grossman 1992, 80].

⁴ *Фаддан* – одиниця земельної площі, яку могла виорати пара волів за сезон приблизно в сорок п'ять днів. Розмір коливався від десяти до дванадцяти гектарів.

Третій метод – розподіл фіксованої кількості паїв (*хисас*, одн. *хисса*) – був найскладнішим і найбільш наближеним до індивідуалізованої власності. На відміну від двох попередніх методів, тут перерозподілялася лише земля, тоді як кількість паїв залишалася незмінною. Паї були об'єктом правочинів: їх можна було продати, успадкувати, поділити. У Трансйорданії паї зазвичай розподілялися між родинами або групами родин (*хамул*), а не між індивідами, і дробилися на 24 частини – *кират*. Саме цей метод Фаєрстоун поклав в основу своєї ревізійоністської аргументації: фіксовані паї, якими можна розпоряджатися, є ознакою індивідуальної, а не общинної власності [Fischbach 2000, 38–43].

Ці три методи, очевидно, відображали різні стадії еволюції самої системи. Жак Веулерсс вважав, що метод відкритих полів і метод фіксованих паїв є послідовними стадіями історичного розвитку – від архаїчнішої форми до наближеної до ринкової економіки. Фаєрстоун натомість застерігав від надто прямолінійної еволюційної схеми, визнаючи лише один безсумнівний напрямок – поступове призупинення перерозподілу, або “стабілізацію” паїв, що фактично означало перехід від *муша* до індивідуального землеволодіння [Weulersse 1946, 92; Firestone 1990, 106–111].

Варто також зупинитися на конкретній господарській реальності, яку породжувала система перерозподілу. Кожен пайовик обробляв довгі вузькі смуги землі – по одній у кожному секторі угідь. Смуги могли сягати п'яти кілометрів завдовжки при десяти метрах завширшки, а один господар міг одночасно працювати на п'ятнадцятьох таких смугах, розкиданих по всіх околицях села. Це забезпечувало справедливість: кожен отримував частку і родючої рівнинної, і гіршої гористої землі. Проте із зростанням кількості пайовиків через успадкування наділи дробилися до розмірів, що робили їхній обробіток економічно безглуздим.

Порівняння *муша* з європейською системою відкритих полів (*open field system*), характерною для середньовічної Англії та континентальної Європи, є аналітично корисним, але потребує застережень. Обидві системи передбачали розподіл орних угідь на смуги, колективні рішення щодо сівозміни та відкриття полів для випасу після збору врожаю. Проте близькосхідна *муша* була менш інституційно складною і менш залежною від зовнішнього адміністративного контролю. Схожою до *муша* є також традиційна для Російської імперії *черезполосця* – система, за якої орна земля

громади ділилася між її членами на смуги з періодичним перерозподілом. Однак, на відміну від обох північних аналогів, *муша*¹ функціонувала в умовах значно більшої демографічної нестабільності та слабшого державного контролю, що надавало їй більшій гнучкості, але й більшій вразливості до зовнішніх потрясінь.

***Муша*¹ як соціальний інститут: безпека, громада та ідентичність**

Зведення *муша*¹ виключно до господарської практики чи правового інституту означало б суттєве звуження її значення. Для палестинського та левантійського села ця система була водночас механізмом фізичного виживання, інструментом соціальної згуртованості та основою колективної ідентичності. Саме ця багатомірність пояснює, чому *муша*¹ зберігалася навіть тоді, коли її агроекономічне підґрунтя поступово слабшало.

Центральною соціальною одиницею палестинського села була розширена родина – *хамула*. До її складу входили не лише кровні родичі, а й особи та родини, що приєднувалися з міркувань економічної та політичної доцільності. За розміром *хамула* варіювалася від кількох нуклеарних родин до об'єднань, що охоплювали сотні осіб. Показово, що *хамула*, а не село як таке, була головною одиницею соціальної ідентифікації для сільського мешканця [Grossman 1992, 168].

У цьому контексті *муша*¹ виконувала роль інституційного клею, що скріплював село як функціональну одиницю, попри внутрішні розмежування. Участь у системі перерозподілу землі вимагала постійної взаємодії між *хамулами*, спільного ухвалення рішень і дотримання колективних домовленостей. Право на паї орної землі зазвичай мали лише корінні мешканці села, що належали до визнаних *хамул*, – це перетворювало членство в громаді на юридично значущий статус, а саму *муша*¹ – на механізм визначення меж спільноти.

Не менш важливою була функція фізичної безпеки. В умовах хронічної нестабільності пізньоосманського періоду – набігів бедуїнів, міжплемінних конфліктів, свавілля місцевих чиновників та відкупників – фізичний захист поселення і полів вимагав колективних зусиль. Система смуг, розкиданих по всіх секторах угідь навколо села, змушувала господарів постійно перебувати в різних частинах сільської округи, що забезпечувало своєрідний колективний нагляд за територією.

Важливим був і демографічний вимір. Система *муша* виявилася надзвичайно адаптивною в умовах малої щільності населення та демографічної нестабільності, характерних для Палестини XIX століття. Коли частина пайовиків покидала село, полишені ними ділянки не залишалися необробленими: громада перерозподіляла їх між тими, хто залишився. Як зазначав Баєр, саме така гнучкість робила *муша* оптимальним інструментом управління земельним ресурсом в умовах, коли закріплення постійних ділянок за конкретними власниками було б просто непрактичним [Baer 1982, 57].

Слід також підкреслити, що релігійна належність та етнічність не мали принципового значення для участі в системі *муша*. Це важливе спостереження, яке суперечить спрощеним інтерпретаціям, що зводять близькосхідні земельні відносини до міжконфесійного або міжетнічного протистояння. *Муша* була передусім інститутом територіальної громади, а критерієм включення слугувало членство у визнаній хамулі. Хоча *хамула* базувалася переважно на кровній спорідненості, її межі не були абсолютно закритими: в окремих випадках до неї можна було увійти через шлюб або соціальний союз.

Нарешті, варто оцінити *муша* в ширшому контексті уявлень про загальне благо, поширених у левантійських громадах. Колективне користування і володіння на землю було невіддільне від політичних уявлень про те, що належить громаді як такій і що зобов'язаний їй кожен її член. Земля в цій системі була більше ніж засобом виробництва – вона була втіленням соціального договору між індивідом і спільнотою. Більшість конфліктів у селі виникали не навколо абстрактного права власності, а навколо конкретних питань доступу до землі та зловживання правами на неї. Відома арабська приказка⁵ влучно передає цю логіку: земля не була однорідним товаром, і кожна угода з нею була водночас соціальним актом, що зачіпав інтереси всієї громади.

Між законом і звичаєм: *муша* в умовах османських і британських реформ

Якщо попередні розділи розглядали *муша* переважно як внутрішній інститут сільської громади, то цей розділ зосереджується

⁵ *Al-ard btifriq bi-l-shibr* (араб.) – “земля різниться від однієї п’яді до іншої”.

на її взаємодії із зовнішніми силами – державною владою, реєстраційними кампаніями та ринковими процесами, які впродовж другої половини XIX – першої третини XX століття поступово трансформували і врешті підважили цю систему.

Головним інструментом державного втручання став Земельний кодекс 1858 року з його вимогою обов'язкової індивідуальної реєстрації земель *мірі*. Теоретично реєстрація мала встановити прямий зв'язок між державою та кожним окремим землеробом, усунувши посередників і заклавши підвалини для реформи оподаткування. Проте на практиці реєстраційна кампанія зазнала системного провалу з кількох взаємопов'язаних причин.

По-перше, селяни масово ухилялися від реєстрації, побоюючись, що вона стане першим кроком до призову на військову службу або збільшення податкового тиску. Замість реєстрації власних прав вони вдавалися до різноманітних обхідних стратегій: записували землю на ім'я племінного шейха, невійськовозобов'язаного члена родини або міського нотабля. Отримані документи – *сенет тапу* – на практиці ігнорувалися: селяни продовжували обробляти землю відповідно до звичаєвого права та ustalених практик *муша⁶*.

По-друге, османська адміністрація була нездатна здійснити реєстрацію на систематичній основі. У результаті виникла права роздвоєність: де-юре земля могла бути зареєстрована на одну особу, де-факто нею колективно користувалися зовсім інші люди відповідно до норм *муша⁶*. Ця невідповідність між юридичним і звичаєвим статусом землі стала визначальною рисою пізньоосманського аграрного ладу.

По-третє, брак ефективної реєстрації створив широкі можливості для концентрації землі в руках великих власників. Міські торговці, лихварі та впливові нотаблі скористалися з правового хаосу: спираючись на формальні документи, отримані через підставних осіб або через боргові механізми, вони набували права на землі, якими фактично продовжували користуватися феллахи. При цьому нові власники зазвичай не були зацікавлені у виселенні орендарів чи скасуванні *муша⁶* – їхній дохід полягав у зборі орендної платні [Grossman 1992, 81].

Регіональна картина османської політики щодо *муша⁶* була вкрай неоднорідною. У районах гірського Лівану розподіл земель

муша здійснювався паралельно з реєстрацією вже у 1860–1861 роках [Post 1891, 105]. У Трансйорданії, навпаки, землі *муша* здебільшого залишалися недоторканими [Fischbach 2000, 38–43]. У районах Єрусалима та Яффи османська влада спочатку ініціювала розподіл, а потім скасувала своє рішення, стурбована щораз більшим відчуженням земель на користь іноземців [Gerber 1985, 215]. Ця суперечлива і непослідовна політика унаочнює, що османський уряд так і не виробив єдиного підходу до *муша* і реагував на неї ситуативно.

Із запровадженням британського мандата після Першої світової війни *муша* опинилася під новим, іще інтенсивнішим тиском. Британські чиновники, виховані на традиціях англійського земельного права, сприймали *муша* як аномалію – перешкоду для раціонального господарювання, інвестицій та розвитку. Доповідь Гоупа-Сімпсона 1930 року, фіксуючи, що 46 відсотків орних земель Палестини перебували під тією чи іншою формою *муша*, водночас містила виразну критику цієї системи як такої, що консервує відсталість і заважає сільськогосподарському прогресу [Hore Simpson 1930, 51–67]. Мандатна адміністрація послідовно стимулювала виокремлення індивідуальних паїв – *мафруд* – і поступово впроваджувала кадастровий облік, що прискорювало занепад *муша*.

Динаміка цього занепаду простежується в цифрах: якщо за результатами британського огляду 1923 року землі *муша* становили 56 відсотків усіх обстежених угідь у 153 селах Палестини, то вже в 1929 році ця частка скоротилася до 46 відсотків [Hore Simpson 1930, 35]. Утім, занепад *муша* не був лише наслідком зовнішнього адміністративного тиску. Внутрішні демографічні процеси – зростання населення, подрібнення спадкових паїв до економічно безглузких розмірів – також підважували систему зсередини.

Важливим регіональним чинником трансформації *муша* стали економічні зміни другої половини XIX століття. Різке зростання цін на пшеницю в 1850–1860-х роках, зумовлене попитом воєнного часу в Європі, та подальше підвищення цін на бавовну внаслідок американської громадянської війни стимулювали розширення сільськогосподарського виробництва. Селяни потребували більше землі, що спонукало до освоєння прикордонних районів, зокрема Аджлуну в Трансйорданії, і до переселення цілих груп родин у пошуках вільних угідь [Fischbach 2000, 38–43].

Підсумовуючи, слід зазначити, що занепад *муша'* був результатом складного переплетення зовнішніх і внутрішніх чинників: адміністративного тиску османської та британської влади, ринкових процесів комерціалізації сільського господарства, демографічного зростання та подрібнення паїв. Жоден із цих чинників окремо не був вирішальним – *муша'* виявилася напрочуд стійкою системою, здатною адаптуватися до різноманітних викликів. Її поступовий відступ відбувався нерівномірно, зі значними регіональними відмінностями, і навіть там, де формальна система перерозподілу зникла, її соціальна логіка нерідко зберігалася в неформальних практиках ще довго після того, як остання жеребова ротація відійшла в минуле.

Муша' і єврейська земельна купівля: від правової вразливості до політичного конфлікту

Правова вразливість *муша'* набула особливого політичного виміру в умовах британського мандата, коли земельне законодавство формально залишалося османським, однак доповнювалося британськими ордонансами, насамперед Land Settlement Ordinance 1928 року, коли земельне питання перетворилося на центральну вісь арабо-єврейського протистояння. Специфіка системи – роздробленість прав власності, брак індивідуальних документів у більшості феллахів, можливість придбати паї через угоду з одним або кількома формальними власниками – робила землі під *муша'* особливо привабливими для єврейських земельних організацій і водночас особливо вразливими для арабських селян, які їх обробляли.

Єврейська земельна купівля в Палестині здійснювалася переважно через дві спеціалізовані інституції – Єврейський національний фонд (*Керен Каємет ле-Израель*) та Палестинське єврейське колонізаційне товариство (*PICA*). Їхньою стратегічною метою було придбання суцільних земельних масивів, придатних для заснування єврейських поселень. Система *муша'* створювала для цього специфічні правові умови: оскільки орні землі села не були закріплені за конкретними господарями у вигляді чітко визначених і зареєстрованих ділянок, достатньо було домовитися з великим землевласником, який формально контролював значну частину реєстраційних прав, – і доступ до всього масиву ставав юридично можливим. Феллахи, що фактично обробляли ці землі

в системі *муша*⁶ і вважали їх своїми за звичаєвим правом, нерідко не мали жодних документів, що підтверджували б їхні права.

Особливо гострою ця проблема була у випадках так званих “відсутніх власників” – великих землевласників, здебільшого міських нотаблів із Бейрута, Дамаска чи Хайфи, які набули формальних прав на землю ще в пізньоосманський період через боргові механізми або підставну реєстрацію. Такі власники були готові передавати права на землю єврейським організаціям, нерідко не повідомляючи феллахів, які на ній працювали. Саме такі угоди породжували найтрагічніші соціальні наслідки: феллахи дізнавалися про зміну власника вже тоді, коли їм висували вимогу залишити землю, яку вони та їхні предки обробляли поколіннями в системі *муша*⁶.

Найбільш резонансним і символічно значущим прикладом такого роду стало придбання земель у Єзреельській долині в 1920-х роках. Землі, які перебували у власності родини Сурсок із Бейрута і на яких працювали феллахи з кількох арабських сіл, були передані єврейським організаціям, що призвело до виселення значної кількості орендарів. Цей випадок, детально задокументований Кеннетом Стайном, став символом в арабській політичній свідомості та потужним мобілізаційним чинником для антисіоністського руху [Stein 1984, 47–156]. Він також наочно продемонстрував, як правова конструкція пізньоосманського земельного режиму, зокрема можливість реєстрації прав на *муша*⁶ на ім'я одного користувача, могла бути використана на шкоду тим, чий звичаєві права на землю ніколи не були юридично закріплені.

Британська мандатна адміністрація опинилася перед структурною дилемою, яку так і не змогла вирішити впродовж усього мандатного періоду. З одного боку, Декларація Бальфура⁶ зобов'язувала її сприяти єврейській імміграції та земельній купівлі. З іншого – мандатні документи вимагали захисту цивільних прав арабського населення, включно з правом на землю. Спроби

⁶ Декларація Бальфура – офіційний лист від 2 листопада 1917 року від міністра закордонних справ Великої Британії Артура Бальфура до лорда Волтера Ротшильда. У документі йдеться про підтримку створення єврейського національного осередку в Палестині за умови непорушення цивільних та релігійних прав неєврейських громад.

збалансувати ці суперечливі зобов'язання породили низку законодавчих актів, що регулювали земельні трансакції, – зокрема Ордонанс про захист культиваторів 1929 року та подальші земельні регуляції. Проте жоден із них не усунув головної проблеми: браку чіткого юридичного захисту звичаєвих прав феллахів на землі *муша*¹. Як показує Стайн, британська адміністрація нерідко була змушена визнавати угоди, що призводили до виселення феллахів, навіть усвідомлюючи їхні руйнівні соціальні наслідки, – оскільки формально ці угоди не порушували жодного закону [Stein 1984, 47–156].

Арабські заворушення 1929 року, відомі насамперед у зв'язку з подіями навколо Стіни Плачу в Єрусалимі, мали виразний земельний підтекст: за релігійним приводом стояло глибше і триваліше відчуття загрози втрати землі як основи існування. Доповідь Гоупа-Сімсона 1930 року, підготовлена саме у відповідь на ці події, прямо пов'язувала зростання соціальної напруги з процесами земельного відчуження та безземельністю арабських феллахів. Дослідження Стайна показує, що в цей період темпи нарощування земельного фонду, підконтрольного єврейським організаціям, помітно зросли, а географія угод дедалі більше охоплювала райони з густим арабським землеробським населенням, що неминуче загострювало конкуренцію за земельний ресурс [Stein 1984, 120–156].

Важливо підкреслити, що *муша*¹ в цьому процесі була не просто пасивним об'єктом зовнішніх сил, а активним чинником, що визначав характер конфлікту. Її внутрішня логіка – колективне управління, нечіткі індивідуальні права, залежність від громадської солідарності – робила арабське село водночас і вразливим перед зовнішньою купівлею, і здатним до колективного спротиву. Загроза втрати землі консолідувала арабське селянство і посилювала роль традиційних лідерів – шейхів *хамул* та релігійних авторитетів – як організаторів опору. Отож земельне питання ставало дедалі більше не лише аграрним, а й національним: *муша*¹ як інститут спільної власності набувала символічного значення колективної належності до землі, яку загрожувала знищити індивідуалізована єврейська купівля.

Отже, *муша*¹ стала не лише економічним, а й глибоко політичним інститутом мандатної Палестини, що живив і структурував арабський національний рух знизу. Її занепад і пов'язані з ним

процеси земельного відчуження були не просто аграрною трансформацією – вони стали одним із головних структурних чинників, що перетворили локальний земельний конфлікт на загальнонаціональне протистояння, наслідки якого відчуються й донині.

Висновки

Проведене дослідження дає змогу розглядати *муша*´ як багатовимірний інститут, що не піддається однозначній класифікації ні в юридичних, ні в економічних, ні в соціальних категоріях. Саме ця багатовимірність зумовила як стійкість системи впродовж десятиліть зовнішнього тиску, так і її, врешті-решт, трагічну роль у загостренні арабо-єврейського конфлікту мандатного періоду.

З юридичного погляду, *муша*´ існувала у правовому просторі між визнанням і заборонаю. Дискусія між традиційною інтерпретацією як общинної власності та ревізійністською позицією Фаєрстоуна залишається відкритою. Регіональна різноманітність практик свідчить про те, що *муша*´ не була юридично однорідним явищем, а права амбівалентність була не її вадою, а адаптивною рисою.

З агроекономічного погляду, *муша*´ постає як раціональна відповідь на конкретні екологічні та господарські умови. Богарне землеробство, нерегулярність опадів, потреба в координації – усі ці чинники робили колективне управління землею функціонально доцільним рішенням. Порівняння з європейською системою відкритих полів засвідчує, що подібні інститути виникали незалежно в різних частинах світу як відповідь на схожі агроекономічні виклики.

З антропологічного та соціального погляду, *муша*´ структурувала соціальне життя села, визначала межі громади, забезпечувала фізичну та продовольчу безпеку і підтримувала соціальну згуртованість між конкуруючими *хамулами*. Показово, що визначальним критерієм участі в системі було членство в *хамулі*, а не релігійна чи етнічна належність як такі.

З адміністративного та політичного погляду, *муша*´ виявилася системою, яку зовнішні сили так і не змогли ні ефективно скасувати, ні повністю інтегрувати у формальний правовий порядок. Провал реєстраційної кампанії 1858 року і суперечливість британської мандатної політики разом створили правовий вакуум, що перетворив *муша*´ на механізм фактичного обезземлення феллахів.

Нарешті, занепад муша' і пов'язані з ним процеси земельного відчуження стали одним із структурних чинників, що живили арабо-єврейське протистояння. Вивчення муша' є необхідною передумовою для розуміння глибших коренів конфлікту – тих, що лежать у повсякденній реальності палестинського села, де земля була одночасно засобом виробництва, соціальним договором та основою ідентичності.

Отже, муша' не може бути адекватно оцінена з якоїсь однієї аналітичної позиції. Лише комплексний підхід, що поєднує юридичний, агроекономічний, антропологічний та політичний виміри, дає змогу збагнути, чому ця система була настільки стійкою, настільки суперечливою в оцінках дослідників і настільки значущою для розуміння однієї з найтриваліших колізій сучасної історії.

ЛІТЕРАТУРА

Батенко Г. (2007), “Колоніальна політика Великої Британії на початку ХХ ст.”, *Культура народів Причорномор'я*, № 111, с. 136–40.

Семиволос І. (2023), “Форми колективної власності на землю в Палестині та її вплив на людську безпеку” в *Матеріали Міжнародної наукової конференції “XXVI Сходознавчі читання А. Кримського”*, 30 листопада 2023 р., Київ, Liha-Press, Львів – Торунь, с. 328–31. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-346-3-84>

Baer G. (1982), *Fellah and Townsman in the Middle East: Studies in Social History*, Frank Cass, London, 320 p.

Bergheim S. (1894), “Land Tenure in Palestine”, *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, pp. 191–9.

Fischbach M. R. (2000), *State, Society and Land in Jordan*, Brill, Boston.

Firestone Y. (1981), “Land Equalization and Factor Scarcities”, *Journal of Economic History*, Vol. 41, No. 4, pp. 813–33.

Firestone Y. (1990), “The Land Equalizing Musha' Village – A Reassessment”, in Gilbar G. (ed.), *Ottoman Palestine 1800–1914*, E. J. Brill, Leiden, pp. 91–129.

Gerber H. (1985), *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890–1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin.

Granott A. (1952), *The Land System in Palestine*, Eyre & Spottiswoode, London.

Grossman D. (1992), *Rural Process-Pattern Relationships: Nomadization, Sedentarization, and Settlement Fixation*, Praeger Publishers, New York.

Hope Simpson J. (1930), *Palestine. Report on Immigration, Land Settlement and Development*, HMSO, London.

Inalcik H. (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*, Weidenfeld and Nicolson, London.

Mundy M. (1994), “Village Land and Individual Title: Musha’ and the Ottoman Land Registration in the ‘Ajlūn District”, in Rogan E. L. and Tell T. (eds), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan*, British Academic Press, London, pp. 58–79.

Owen R. (1981), *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*, Methuen, London.

Post G. (1891), “Essays on the Sects and Nationalities of Syria and Palestine”, *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, April, pp. 100–12.

Stein K. (1984), *The Land Question in Palestine, 1917–1939*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Warriner D. (1948), *Land and Poverty in the Middle East*, Royal Institute of International Affairs, London.

Weulersse J. (1946), *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Gallimard, Paris.

REFERENCES

Batenko H. (2007), “Kolonialna polityka Velykoi Brytanii na pochatku XX st.”, *Kultura narodov Prychernomoria*, No. 111, pp. 136–40. (In Ukrainian).

Semyvolos I. (2023), “Formy kolektyvnoi vlasnosti na zemliu v Palestyni ta yii vplyv na liudsku bezpeku” v *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “XXVI Skhodoznavchi chytannia A. Krymskoho”*, 30 lystopada 2023 r., Kyiv, Liha-Press, Lviv and Torun, pp. 328–31. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-346-3-84> (In Ukrainian).

Baer G. (1982), *Fellah and Townsman in the Middle East: Studies in Social History*, Frank Cass, London.

Bergheim S. (1894), “Land Tenure in Palestine”, *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, pp. 191–9.

Fischbach M. R. (2000), *State, Society and Land in Jordan*, Brill, Boston.

Firestone Y. (1981), "Land Equalization and Factor Scarcities", *Journal of Economic History*, Vol. 41, No. 4, pp. 813–33.

Firestone Y. (1990), "The Land Equalizing Musha' Village – A Reassessment", in Gilbar G. (ed.), *Ottoman Palestine 1800–1914*, E. J. Brill, Leiden, pp. 91–129.

Gerber H. (1985), *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890–1914*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin.

Granott A. (1952), *The Land System in Palestine*, Eyre & Spottiswoode, London.

Grossman D. (1992), *Rural Process-Pattern Relationships: Nomadization, Sedentarization, and Settlement Fixation*, Praeger Publishers, New York.

Hope Simpson J. (1930), *Palestine. Report on Immigration, Land Settlement and Development*, HMSO, London.

Inalcik H. (1973), *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*, Weidenfeld and Nicolson, London.

Mundy M. (1994), "Village Land and Individual Title: Musha' and the Ottoman Land Registration in the 'Ajlūn District'", in Rogan E. L. and Tell T. (eds), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan*, British Academic Press, London, pp. 58–79.

Owen R. (1981), *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*, Methuen, London.

Post G. (1891), "Essays on the Sects and Nationalities of Syria and Palestine", *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, April, pp. 100–12.

Stein K. (1984), *The Land Question in Palestine, 1917–1939*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Warriner D. (1948), *Land and Poverty in the Middle East*, Royal Institute of International Affairs, London.

Weulersse J. (1946), *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Gallimard, Paris.

I. M. Семиволос

**МУША': СИСТЕМА КОЛЕКТИВНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ
В ПАЛЕСТИНІ В КОНТЕКСТІ ОСМАНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО
КОДЕКСУ 1858 РОКУ ТА БРИТАНСЬКОГО МАНДАТА**

У статті здійснено комплексний аналіз системи муша' – специфічної форми колективного землекористування, що домінувала в Палестині та Леванті впродовж XIX – першої третини XX століття. Дослідження

здійснено з чотирьох аналітичних позицій: юридичної, агроекономічної, антропологічної та політичної. Розглянуто п'ять офіційних категорій земель, запроваджених Османським земельним кодексом 1858 року, з особливою увагою до категорії *мірі* (державні орні землі, надані в узуфруктне користування), та визначено місце *муша* в цій правовій системі. Проаналізовано наукову дискусію між традиційною інтерпретацією *муша* як общинної власності та ревізійністською позицією Якова Фаерстоуна, який розглядав її як колективно кероване індивідуальне землеволодіння, що формально не суперечить духу кодексу. Показано, що *муша* не була юридично однорідним явищем: її характеристики суттєво різнилися залежно від регіону Великої Сирії, що унеможливило будь-яке єдине правове визначення. З агроекономічного погляду *муша* реконструйовано як раціональну відповідь на умови богарного землеробства, нерегулярність опадів і потребу в координації жнив на прикордонних зі степом територіях. Виявлено та проаналізовано три основних методи перерозподілу земель – зукур, фаддан і систему фіксованих паїв – та здійснено порівняння з європейською системою відкритих полів і російською черезполосицею. З антропологічного та соціального погляду *муша* постає як інститут, що структурував соціальне життя палестинського та левантійського села, визначав межі громади та зміцнював солідарність між конкуруючими *хамулами* (розширеними родинними групами), не пов'язуючи участь у системі з релігійною чи етнічною належністю. Показано, що правова вразливість *муша* в умовах британського мандата, зумовлена браком індивідуальних документів у феллахів і можливістю придбання паїв через відсутніх власників, стала одним із ключових чинників загострення арабо-єврейського протистояння наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Як парадигматичний приклад розглянуто угоди щодо земель у Єзреельській долині. Зроблено висновок, що адекватне розуміння *муша* можливе лише через комплексний юридичний, агроекономічний, антропологічний і політичний підходи.

Ключові слова: *муша*, земельне питання, Палестина, Османський земельний кодекс 1858 року, британський мандат, колективне землекористування, арабо-єврейський конфлікт

Стаття надійшла до редакції 08.04.2026